

36. Моця О.П., Томашевський А.П. Вказ. праця. – С. 39 – 40.
37. Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАНУ – 1988/186. – С. 6 – 7.
38. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – 1983/170. – С. 8.
39. Казаков А.Л., Потапов И.А., Олейник Г.А. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. // НА ІАНАНУ. – 1991/139. – С. 7, 22 – 23.
40. Васильева М. Черниговские Вишенки как центр постхабанского гончарного производства последней трети XVIII века // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 70.
41. Ясновська Л.В. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. - № 6. – С. 21.
42. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 47– 57; Її ж. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 96 – 99.
43. Сарачев И.Г. Возможности использования керамики для уточнения исторических фактов (на материале одного поселения Новгород-Северского Подесенья) // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 72 – 74; Їого ж. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 225 – 242.
44. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология – М., 1973. – № 1. – С. 114 – 135.
45. Андрощук Ф.О., Беляєва С.О., Блажевич Н.В., Якубов В.М. Старожитності Шестовиці. Колекція археологічних матеріалів з наукових фондів Інституту археології НАНУ. – К., 1996. – С. 3 – 14.
46. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI – XII ст. // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 170 – 171.
47. Шумей О. Гончарні клейма з розкопок 1998 – 2001 рр. у Шестовиці // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2003. – С. 119.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: ГОСПОДАРСТВО, ТОРГІВЛЯ ТА ЗБРОЯ (XI - XIII ст.)

Основним заняттям половців було кочове скотарство. Худоба - головне їхнє багатство і турбота. Причому тварини були розділені між чоловіками та жінками. Якщо чоловіки займалися кіньми і верблюдами, то жінки доглядали корів, кіз та овець. Усі види домашніх ремесел перебували в руках жінок, а все, що стосувалося військової справи, - у руках чоловіків.

Жінки кочівників були не тільки охоронницями домашнього вогнища, але й виконували всю основну роботу, пов'язану з переробкою продукції тваринництва. А їхнє уміння вправно їздити на конях, стріляти з лука свідчить про те, що у хвилини небезпеки вони брали на себе функції захисника-воїна.

Основним типом половецького помешкання були повстяні юрти, які встановлювалися на возах і на землі. То були стаціонарні помешкання в половецьких зимівниках, а також у містах. Знали половці і глинобитні будівлі, що свідчить про знайомство окремих із них з будівельними традиціями [1].

Господарство

Упродовж декількох тисячоліть східноєвропейські степи були колискою кочівництва. Одна за одною сунули лавини кочівників з Азії на береги Чорного й Азовського морів та численних могутніх рік, що протікали з півночі на південь по неоглядних степових просторах. Кліматична зона визначала склад половецького стада, про що неодноразово згадують літописи. Як зазначає С.Плетньова, вперше про половецькі стада згадується в літописі за 1103 р., коли після перемоги на р. Молочній «взяша бо тогда скоты, и овце, и

кони, и верблюды», що свідчило про розвинуте кочівницьке господарство. Після успішних походів у наступних літописах згадуються велика рогата худоба, вівці й особливо коні - основна військова і робоча сила в епоху середньовіччя не тільки в кочівників, а й в осілого землеробського населення.

Кипчаки, захопивши Степ і розділивши зони кочування між собою, тривалий час перебували там цілорічно, вели так зване табірне кочування. Степ був настільки багатий травами, що можна було кочувати, не розділяючи його на окремі ділянки між ордами, куреннями та аулами. На стадії табірної кочування для економіки половців у суспільних відносинах був характерний військово-демократичний лад, для якого властивими були об'єднання на кшталт союзів племен - орди. Саме такими ордами були відомі нам об'єднання XI ст., очолювані в кінці цього сторіччя Боняком, Шаруканом, Тугорканом, Урусобоєм та ін. Основною метою їх стало захоплення все нових і нових земель, максимальне володіння Степом та лісостеповими районами.

Однак процес захоплення швидко припинився, а утримання тварин на підножному кормі цілий рік привело до необхідності раціональнішого освоєння Степу, строгого розподілу кочівок на літні та зимові. Економічна необхідність стимулювала встановлення для кожного степового підрозділу визначених маршрутів перекочівок та більш-менш постійних місць для зимівок і літніх становищ. Зазначимо, що в останнє десятиліття XI ст. половці перейшли до другої стадії кочування. Від першої вона відрізнялася розподілом пасовищ на певні ділянки, що належали конкретним ордам, куренням та аїлам, тобто значно більшою стабільністю кочових угруповань, обмежених у своєму русі чіткими кордонами.

Стабілізація відносно місцевості, яка з кожним роком посилювалася, зробила половців доступними для руських полків. Перші походи руських дружин у Степ - непрямі, але надійні докази виникнення у половців визначених місць становищ. Наступним свідченням була установка поблизу становищ і на кочових маршрутах численних святилищ предків з однією і більше кам'яними статуями. У найбільш населених районах над похованнями почали споруджувати великі і малі кургани і навіть цілі могильники. Розповсюдження кам'яних статуй і курганних поховань, що датуються XII ст., дає уявлення про розселення половців у Степу. У першій половині цього століття поширювалися статуї «проміжних» типів. Статуї наступної «еволюційної» групи зустрічаються в значно більшій кількості порівняно з ранніми і «проміжними», що свідчить не тільки про широкий розвиток у половців у другій половині XII ст. каменерізного ремесла, але й про кількісний ріст населення в ордах.

Як пише С.Плетньова, в письмових джерелах майже не збереглося даних про розміри кочівницьких, у тому числі половецьких орд. І все ж по окремих згадках можна скласти уявлення про це. Так, Анна Комніна писала про полон 30 тис. кочівників. Якщо навіть у битві загинуло 6-7 тис. воїнів (їх співвідношення до кількості населення становило 1:5), то орда нараховувала близько 40 тисяч. З 40-тисячною ордою відкочував в Угорщину хан Котян у 1237 р. Раніше, в 1109 р., боярин Володимира Мономаха Дмитро Іворович взяв біля Дону (Донця) 1000 половецьких вез. В одну везу (велику сім'ю) в середньому входило не більше 35-40 чоловік, а значить, боярин захопив у полон цілу орду. У 1128 р. на Чернігівщину прийшло 7 тис. воїнів хана Селука, що теж свідчить про «середній» розмір його орди - 40 тис. чол. Зустрічалися в Степу і менші угруповання - орда хана Башкорда становила 20 тис. чоловік. Ще меншою була орда хана Тоглія. У літописі про події за 1172 р. зазначається, що вона мала 1200 воїнів. Згідно з раніше наведеною пропорцією, це дорівнювало 7 тисячам чоловік.

Усього в східноєвропейських степах господарською діяльністю у першій половині XII ст. займалося не менше 12-15 орд, а це значить, що загальна кількість населення становила приблизно 500-600 тисяч чоловік [2].

Дослідники вважають, що сім'я з п'яти осіб (середня), аби вести кочове господарство, повинна була мати стадо, яке дорівнювало 25 коням (1 кінь = 5 головам великої рогатої худоби + 6 овець). Виходячи з цього, можна уявити розміри об'єднаних кочових вез, що рухалися по Степу. Крім того, належить пам'ятати про існування степових багатіїв, які мали стада з 10 тис. коней і 100 тис. голів овець [3]. Тому, незважаючи на природні багатства, південноруські степи фактично могли забезпечити в цілому невелику кількість кочівників-скотарів. Потрібні були нові землі і постійна турбота про нові засоби для існування. Тим більше, що знову, як і два сторіччя тому, у Приураллі в шарі-кипчаків

(половців) у середині XII ст. намітилась тенденція до демографічного росту. Донецька орда почала активно розселятися на захід, і цей процес продовжувався у другій половині XII ст. «Донці», судячи з поширення кам'яних статуй, зайняли вже правий берег Дніпра до Інгульця і кримські степи. На Інгульці (Івлі) стояли «сторожі половецькі» - в 1193 р., і руські полки перш за все зіткнулися з ними, а потім уже пішли до Дніпра. Івля була тоді прикордонною західною рікою половецьких (шари-кипчацьких) кочів'їв.

Значно зросла нижньодонська група половців, яка просунулася на схід по Степу до середньої течії Дону. Так само і передкавказька орда, котра розселилася не тільки по прикаспійських лугах сучасної Калмикії, але й в Дагестані (в грузинському літописі згадуються «дербентські кипчаки»). Окрема група половців займала береги Нижньої Волги, де вже в першій половині XII ст. східні автори розміщали м. Саксин. Аль-Гарнаті (побував там у 1131 і 1153 рр.) писав, що основне населення Саксина - гузи, а крім них, там жили хозари, болгари і сувари. При цьому гузи і болгари управлялися різними емірами. Етнічний склад міста, на думку С.Плетньової, дає підстави вважати, що Саксин виник на руїнах хозарської столиці Ігіль. Як містечко на Донці, як Біла Вежа, Саксин перетворився в ремісниче степове містечко, навколо якого розкидали свої кочів'я кипчаки-половці [4].

Збереглися відомості, що в кінці XII ст. місто часто грабували окремі кипчацькі загони, але воно продовжувало існувати до монгольської навали і навіть дало своє ім'я навколишній місцевості. Його отримали також і тамтешні половці. Літопис називає їх окремо від половців: «саксини», «половці» фігурують там у розповіді про напад монголів. Очевидно, такий поділ цілком виправданий, бо населення на Нижній Волзі завжди було дуже змішаним. Недаремно Рашид-ад-Дан уже в XIV ст. називав кипчацькі степи Поволжя «Дешт-і-Хазар», тобто хозарські степи. Населення Хозарського каганату продовжувало жити з новими завойовниками. С.Плетньова вважає, що саме через змішаність населення тут, на Нижній Волзі, кипчаки не ставили святилищ з кам'яними статуями: звичай згас у чужому етнічному середовищі [5].

Склалося так, що в другій половині XII ст. половці і кумани освоїли увесь східноєвропейський Степ. Подунайська орда кочувала по крайніх західних придунайських степах, саксини - по приволзьких. Їх розділяли майже 2000 км. Значними були володіння і в меридіальному вимірі. У Придніпров'ї і Подонні відстань від північного краю їх кочів'я до Передкавказзя і Криму рівнялася 500-750 км. Дуже виразно і точно характеризує кордони Половецького степу автор «Слова о полку Ігоревім». Він перераховує «земли незнаемые», недоступні руським: Волга, Помор'я, Посулля, Сурож, Корсунь, Тмутаракань. Тут названі і Поволжя, і Приазов'я-Причорномор'я, і кримські міста - Сурож і Херсонес, і прикубанські (таманські) степи. Не говориться тільки про західні рубежі, бо князь Ігор направляє свої полки не на кумацькі, а на власне половецькі кочів'я - на середній Донець [6].

Монголи, які прийшли у Степ після половців, кочували, як правило, в меридіальному напрямку, тобто уздовж рік. Зимку вони ставили свої юрти на півдні, а влітку відходили на північ - нерідко в лісостепні угіддя, що давало можливість організувати облавні полювання, які відігравали велику роль у житті кочових народів. На думку вчених, незважаючи на наявність великих і багатих міст, монголо-татари зберегли, по суті, перший спосіб кочування - цілий рік. Вести його дозволяли безмежні степи, де вони були абсолютними господарями і їх було значно менше, ніж кипчаків.

Інша справа у половців. Розділивши степи між ордами, вони тим самим обмежили територію пересування кожного окремого угруповання. Сезонні перекочівки велися на території орди, що відрізняє другий спосіб кочування від першого. Розміри кочів'я кожної орди не перевищували 70-100 тис. кв. км. У середньому такими були території руських князівств у період політичної роздробленості Київської Русі. За грузинськими літописами, літні стійбища у половців називалися «айлаг», а зимові - «кишлаг».

Меридіальні маршрути, як вважає С.Плетньова, існували лише у донських половців, котрі відкочували навесні до берегів Азовського моря. При цьому довжина маршруту була в цілому невеликою - 150-200 км. Зимові стоянки розміщалися у них у північній частині маршруту - на берегах правих приток Північного Донця - Тори з малими притоками. Про це говориться в літописі про похід Ігоря на половців у 1185 р., у «Слові о полку Ігоревім». Джерела свідчать, що кочів'я Кончака стояли на Торі, недалеко від Донця. Поставлені в коло юрти називалися вежами, а при пересуванні юрти ставилися на великі вози.

Ремесла. Половці мали своїх ремісників. Жили вони в становищах і містечках, а також були бродячими, тобто переходили з місця на місце в пошуках замовлень. Бродячими майстрами ставали численні каменярі-скульптори, які на замовлення виготовляли кам'яні скульптури. То була чітко налагоджена справа, для якої потрібні знання, навички і талант. Кам'яні статуї встановлювалися у святилищах.

Окрім чітко виокремлених ремесел, половці постійно займалися обробкою продуктів, які вони отримували від тваринництва і мисливства. Рубрук і Карпіні свідчать, що домашніми справами, серед яких були і вельми трудомісткі, котрі потребували певних виробничих навичок, займалися в основному жінки. «Обов'язок жінок, - писав Рубрук, - полягає в тому, щоб правити возами, ставити на них житла і знімати їх, доїти корів, робити масло, грут, приготувати шкури і зшивати їх, а зшивають вони нитками з жил... Вони шиють також сандалії, черевики та інше плаття. Вони виготовляють також повсть і покривають будинки. Овець і кіз вони стережуть разом і доять інколи чоловіки, інколи жінки» [7]. Карпіні до цього додає: «Дівчата й жінки їздять верхи і спритно скачуть на конях. Ми також бачили, що вони носять сагайдаки і луки... Жони їх усе роблять: кожухи, плаття, черевички, чоботи і всі вироби зі шкіри...». Про чоловіків Карпіні написав так: «Чоловіки зовсім нічого не роблять, за винятком стріл, а також почасти проявляють піклування про стада; але вони займаються мисливством і вправляються в стрільбі...» [8]. Детальніше про чоловіків писав Рубрук: «Чоловіки виготовляють луки і стріли, стремени й уздечки, роблять сідла, зводять будинки і вози, стережуть коней і доять кобилиць, трусять кумис, тобто кобляче молоко, роблять мішки, в яких його зберігають, вартують також верблюдів і в'ючать їх».

У зимових становищах у половців було непогано поставлене виробництво зі своїми традиційно степовими методами. Із кузні в кузню швидко поширювалися нововведення: більша викривленість шабель, арочні прості стремена, вудила з великими плоскими кільцями і т.д. Розкидані по степу ковалі мали тісний зв'язок один з одним. Певна частина майстрів займалася іншими потрібними для життя кочівників промислами: клеїла луки, виготовляла сагайдаки, сідла, іншу зброю. Особливою популярністю користувалися спеціалісти-лімарі, які прикрашали збройні набори коштовними бляхами.

Торгівля

Придніпровські половці були не тільки найближчими сусідами Русі, які підкочували до самих її кордонів, але й тримали в своїх руках степову частину торгового шляху «із варяг у греки». Біля дніпровських порогів (на валоках) купці, котрі ходили з товарами по Дніпру, ставали зовсім безпорадними. Там їх грабували половці, бо волоки проходили через землі кочівників. Окрім водного дніпровського шляху, уздовж ріки тягнувся Солоний шлях, по якому везли з Півдня сіль на Русь і який діяв і використовувався українськими «чумаками» до кінця XIX ст. По Дніпровсько-Донському водорозділу, по кордону між донським і придніпровським кочів'ями проходив ще один сухопутний шлях - Залозний, що зв'язував Русь із Закавказзям.

Як правило, половці за порівняно невелике мито пропускали торгові каравани. Купці, як відомо, перебували під покровительством руських князів, сваритися з якими кочівникам не завжди було вигідно. Втім, коли на Русі посилювалася міжусобна смута і коли в степу не було єдиного господаря, який тримав би у руках порядок в ордах, регулював внутрішні і зовнішні відносини, окремі половецькі угруповання здійснювали розбійні напади на каравани. Перші повідомлення про утиски по відношенню до купців з'явилися в літописах під 1167 р. Другий раз про грабіжництво купців з боку половців говорив Мстислав Ізяславович у 1170 р., закликаючи князів до великого походу на половців. Після цього походу літописцями не зафіксовано жодного пограбування караванів.

Торгівля половців пов'язана з економічним та соціальним розшаруванням кочових угруповань. Бідніші верстви, не завжди маючи можливість кочувати, схилилися до осілого способу життя. Втім, основна маса половців відновлювала економічний потенціал за рахунок пограбування сусідніх руських князівств, на які з вражаючою послідовністю наводили їх ворогуючі один з одним глави князівств. Тисячі руського люду, не говорячи вже про рухоме майно і худобу, відправлялися кочівниками на кримські ринки для продажу. Половці швидко зрозуміли всю вигоду тісного спілкування з торговими кримськими містами. Підкочовуючи до їхніх стін, вони не намагалися взяти, пограбувати чи спалити їх, як це робили на руському прикордонні. З кримських

міст в Степ надходили дорогі речі, тканини, предмети місцевого ремісничого виробництва, вина в амфорах і т.д.

Найактивніше торгівля йшла в XII ст. з Корсунем (Херсонесом), де панували візантійські купці, Сурожем (Судаком), що був пристанищем італійським купцям (в основному генуезцям), і Тмутараканню, в якій, крім візантійців, велику роль відігравали власні тмутараканські купці й ремісники (як і в Білій Вежі, переважно залишками хазарського населення). У середині XIII ст. араб Ібн-ад-Асир писав про Сурож: «Це місто (Судак) кипчаків, з якого вони отримують свої товари, тому що воно лежить на березі Хозарського моря і до нього пристають кораблі. Товари продаються, а на них купляють дівчат і невольників, бургаські хутра, бобри, білки та інші предмети їхньої землі» [9].

Товарно-грошові відносини у кочівників Степу

Рубрук і Карліні свідчать про натуральне господарство кочівників. У середовищі кочівників відсутність ремесел позначилася на розвитку товарно-грошових відносин. Разом з тим відносини з містами як домонгольського, так і золотоординського періодів, проникнення кочівників у міське середовище (на прикладі Саркела, Тмутаракані, золотоординських міст), панування половців над торговими містами такими, як Судак, контроль з боку половецької аристократії над їх економічним життям - усе це свідчить про те, що кочівники Східної Європи були втягнуті в торгівлю з містами, а через них і в міжнародні економічні зв'язки.

Археологічні дослідження теж засвідчують наявність товарно-грошових відносин у кочових народів X-XIV ст. Насамперед - це різні монети та привізні речі, а в багатих похованнях - і предмети розкоші іноземного виробництва, до яких належать коштовні тканини, прикраси та зброя з арабськими буквами і написами. З Русі у Степ привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи, а з мордовських земель - сюлгами. Привізними були шовкові і парчеві тканини, що особливо характерно для золотоординського періоду. У чоловічих похованнях шовкові та парчеві тканини зустрічаються значно рідше, ніж у жіночих.

Учені роблять висновки, що взагалі обмежене проникнення товарно-грошових відносин у кочівницький Степ не руйнувало натуральне господарство. Деяке поживлення торгівлі в золотоординський період позначилося на кількості привізних речей. В основному зв'язок з торгівлею предметами розкоші підтримували представники багатих верств населення. Широке залучення в товарно-грошові відносини соціальних низів кочівників мало місце в золотоординський період. Саме в цей час спостерігається збільшення числа привізних речей, а також залучення в товарно-грошові відносини середніх та бідних прошарків суспільства. Грошові відносини мало зачіпали бідних кочівників, а роздрібна торгівля в Степу зовсім не розвивалася, про що свідчить той факт, що серед монет XIII-XIV ст., знайдених у похованнях кочівників, дуже мало мідних монет. Про розвиток міського дрібного торгу, навпаки, свідчить велика кількість мідних монет у культурному прошарку золотоординських міст. Проникнення монет в середовище кочівників відмічається у Поволжі, Подністров'ї, Нижньому Подніпров'ї, Північно-Західному Кавказі. У зазначених регіонах має місце скупчення скарбів і окремих знахідок монет. Майже зовсім не зустрічаються поховання з монетами в Пороссі, хоча там знайдено багато поховань золотоординського періоду. На території Київщини по сусідству з чорними клобуками в XIV ст. грошові відносини існували, однак проникнення грошей в кочове середовище не встановлено. Інша справа з донецькими і степами Південного Приаралля, де і в XIV ст. не було грошових відносин, немає там і поховань з монетами.

Важливим чинником золотоординської історії при всій обмеженості проникнення монет в середовище кочівників був взаємозв'язок міста і навколишнього світу. Монети реєструють найбільший розвиток торгівлі в XIII ст. в Подністров'ї і занепад її в XIV ст., коли вона посилюється в поволзьких степах. Там монгольська аристократія, як вважає Г.Федоров-Давидов, кочове господарство сумішала з експлуатацією міського ремесла і торгівлі, а також активно брала участь у державному управлінні. У Поволжі кочовий Степ оточував невеликі острівці торгово-ремісничого та сільськогосподарського населення. Облік поховань з монетами, реєстрація знахідок скарбів і окремих монет свідчать, що грошового обігу в степах Казахстану не було [10]. Зв'язок між золотоординськими містами і Половецьким степом не носив генетичного характеру,

хоча в значній частині міст Поволжя населення було тюркським, половецьким, у минулому, очевидно, кочовим. Генетичні зв'язки на той час вже були заглушені новою, зовсім чужою кочовим половцям синкретичною (нерозвиненою) культурою, яка нівелювала різницю міжплемінного населення золотоординських міст. Саме тут, між містом і Степом існував інший зв'язок, якого не було в Приараллі, відбувалося, хоча й обмежене, проникнення монет в кочове господарство, залучення половців у сферу товарно-грошових відносин [11].

Зброя

У процесі тривалого протистояння половці запозичили від руських певні види зброї (шоломи, бойові ножі). Князі ж вчилися у половців організації кінного війська, перейняли шаблі, окремі типи списів, сідла та ін. В цілому ж на озброєнні половці мали: луки з костяними налуччями, сагайдаки зі стрілами, ножі для правки стріл, щити, бойові ножі, залізні булави на довгих рукоятках та ін.

Ось як писали про зброю половців дослідники Чингульського кургану, розташованого поблизу села Заможне Токмацького району Запорізької області: «Зброя була розкладена зліва від померлого вздовж північної стінки труни. Біля лівої руки лежала довга шабля, вістря якої знаходилося на рівні колінних суглобів, а руків'я - на рівні голови. Нижче, біля лівої ноги, знаходився великий сагайдак із стрілами, оздоблений срібними з позолотою платівкою, петлями, ремінними кільцями. Поруч з сагайдаком, на лезі шаблі, знаходилося налуччя, що розпалося на дві стулки. Одна із стулочок налуччя прикривала лезо ножика для правки стріл. Від лука вдалося виявити лише окремі шматки дерева, недостатні для його реконструкції. Торець сагайдака перекиривав дерев'яний щит, обернений лицьовою стороною вниз. Щит був покладений на залізний шолом, поставлений впритул до сагайдака, лицьовою півмаскою - до ступнів ніг небіжчика. Поряд з шоломом у північно-східному кутку труни лежала залізна кольчуга. Справа від померлого виявлено два ножі. Менший з них був пристебнутий до ремня і лежав поруч з правим плечем небіжчика, а більший знаходився під пахвою правої руки, поруч із ременем, вістря до ніг» [12].

Заслугує на увагу детальніший опис половецької зброї зазначеними вченими-археологами, які досліджували комплекс Чингульського кургану.

Залізна шабля. Мала довгий широкий слабо вигнутий клинок. Оббите деревом руків'я було прикрашене бурштиновим бісером і закінчувалося залізним наверхшам, перехрестя пряме, поганого збереження. Шабля була вкладена у дерев'яні піхви із залізним трубчастим наконечником довжиною 9 см і залізним поперечним окуттям. Довжина шаблі 1,3 м, ширина леза - 4 см. Довжина руків'я - 15 см. Біля перехрестя шаблі знаходилася пряжка тем'ячка, залізна, прямокутної форми. Ремінь кріпився прямо до осі. Виготовлена пряжка з круглого у перетині дроту розміром 2,8 x 2,5 см.

Сагайдак. Складався з довгого, трохи розширеного донизу футляра з власним денцем та фігурної кришки. Дерев'яна основа футляра була обшита шкірою, а вінця - оббиті смугою срібного з позолотою листа збоку та вузькою смужкою зверху. Ширина бокової смуги 5, верхньої - 0,5 см. Подібною смугою позолоченого срібла був спереду оббитий нижній край сагайдака. Ця смуга обмежена з боків косими зрізами, що надали їй вигляд трапеції: нижня - довжиною 24 см, верхня - 19, ширина 3,5 см. Відстань між верхньою та нижньою поперечними стрічками (80 см) визначає довжину футляра. У верхній частині футляра бокові смуги змикались із фігурними срібними з позолотою платівками, що прикрашають футляр з двох боків попід верхньою поперечною стрічкою. Платівки мали форму неправильного чотирикутника з боковими напівкруглими вирізами. Закривався футляр дерев'яною кришкою, оббитою зверху фігурною платівкою, яка поєднує у своїй формі прямокутник та напівколо. Вздовж попереднього краю сагайдак має дві петлі. Верхня, з одним вигнутим кінцем, мала три округлі отвори для кріплення до футляра і прямокутний виріз в місці потовщення петлі. Біля отворів та вирізу виразно помітні сліди затертості від вірьовок та ремінця. Внутрішня поверхня сагайдака була оббита тканиною. Всередині сагайдака знаходилося п'ять стріл із залізними наконечниками, що скріпились між собою, та дерев'яними древками, обмотаними біля вістря та яблужка берестяними стрічками. Древка були пофарбовані тонкими червоними лініями, що утворювали сітку, а потім виходили двома паралельними смужками до вістря. Загальна довжина стріл 50 см, діаметр древка 0,5-0,6 см, оперення довжиною 5 см.

Налуччя. Було деформоване обвалом і від нього збереглися лише дві бокові платівки

- оббивки на шкіряній основі. Форма платівок повторює профіль налуччя. Довжина платівки 21 см, ширина зверху 1,5, знизу - 5 см. Платівки та конуси були оздоблені за контуром гвіздочками з півсферичними голівками. На налуччі та сагайдаці знаходилися розподілювачі пасків - трійники. До срібного кільця кріпилися за вушка три рухомі фігурні платівки-наконечники. До пасків трійники кріпилися заклепками, кожна платівка по-іншому. Поверхня срібних платівок позолочена. Діаметр кільця 2,5 см, довжина платівок 6, ширина - 1,6 см.

Ніж сагайдачний, однолезовий. Має пряме та вузьке залізне лезо, закріплене у кістяній ручці, оздобленій срібними з позолотою муфтами на кінцях. Кожна муфта оконтурена подвійними рельєфними пружками та орнаментована спіральним візерунком. До верхньої муфти - ковпачка збоку припає вушко для підвішування. Довжина ножа 21 см, леза - 10, ручки - 11, ширина леза - 1,3, ручки - 1,1, муфт - 1,9 см.

Щит. Дерев'яний, обтягнутий пофарбованою у чорний колір шкірою. Повністю не зберігся. Діаметр щита перевищував 50 см. Центральна бляха мала вигляд круглої срібної з позолотою платівки з витим конусом у центрі. Основа платівки бронзова. Платівка та конус по колу оббиті срібними з позолотою гвіздочками з півсферичною шляпкою. Діаметр платівки 18, конус - 9 см.

Шолом. Залізний, з крутобоким куполоподібним надголів'ям та напівмаскою з позолоченими поверхнями. Навершям шолома служить залізний стрижень з кільцем. По нижньому ободу шолома кріпилися кольчужна бармиця, розріз якої прикрито наносником напівмаски. Полотно бармиці загорнуте всередину шолома, де воно й скріпилося. На напівмасці простежуються валики надбрівних дуг та магдалевидні прорізи для очей. Напівмаска приклепана до шолома. Висота шолома 23 см, діаметр обода 20, висота напівмаски 11 см.

Ніж великий. Залізний, однолезовий, з кістяною гранчастою у перетині колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою та черню муфтами: нижньою при переході черенка у лезо, та верхньою, шоломоподібною на торці колодочки. На нижній муфті - зображення хижака з двох боків та рослинні мотиви, доповнені пуансонним орнаментом. На ножі зафіксовані залишки дерев'яних піхов, що закривали знаряддя аж до навершя колодочки. Довжина ножа - 34,5 см, леза - 21, руків'я - 13, ширина руків'я - 3,5 см [13].

Ніж. Залізний, однолезовий, з плоскою кістяною колодочкою, оздоблений двома срібними з позолотою муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою, у вигляді підпрямокутного ковпачка на торці колодочки. Муфти прикрашені пуансонним орнаментом та зображенням хижих птахів. Довжина ножа - 23,5 см, леза - 12,5 см, ручки - 11, ширина леза - 2, ручки - 2,5 см.

Форсування великих рік половці здійснювали не тільки військовими підрозділами, але й цілими ордами. Зшивали по 10 розтягнутих кінських шкір, обшивали їх по краях одним ремінцем і спускали на воду. На такий своєрідний пліт ставили свої вози, сідали самі. Кінці шкір прив'язували до хвостів коней, і ті уплав переправляли їх на протилежний берег.

Візантійський історик Микита Хоннат писав, що плотами для половців служили шкіряні мішки, набиті соломою і зшиті так ретельно, що ні капля рідини не зможе просочитися усередину. Вони сідали верхи на мішки, прив'язували їх до кінських хвостів, зверху клали сідло та зброю і як на човнах, перепливали широкі ріки [14].

Отже, в XI-XIII ст. половці вели інтенсивну господарську діяльність, основою якої було кочове скотарство - головне їх заняття і багатство. Вони тримали у своїх руках значну частину торгового шляху, що давало можливість в умовах натурального господарства кочівників здійснювати товарно-грошові відносини. Мали половці і своїх ремісників, які переходили з місця на місце у пошуках замовлень. Серед них були ковалі, лимарі, шевці, зброярі. Особливо славилися половецькі шаблі, сагайдаки, шоломи, щити і ножі. Заслугує на увагу спосіб форсування великих рік, яке половці здійснювали цілими ордами.

Джерела та література:

1. Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 102.
2. Плетнёва С.А. Половцы. - М., 1990. - С. 114-115.
3. Там само. - С. 115.
4. Там само. - С. 116-117.

5. Там само. - С. 117.
6. Там само.
7. Рубрук. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 100-101.
8. Платон Карпини. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 37.
9. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 120.
10. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1966. - С. 217.
11. Там само.
12. Отрошенко В.В., Рассомакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чунгульского кургана // Археология. - К., 1986. - Вып. 53. - С. 20.
13. Там само. - С. 25-27.
14. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 262.

Сергій ГОРОБЕЦЬ

ШИХУЦЬКІ ЗА «ЛЮБЕЦЬКИМ СИНОДИКОМ»

На одному з аркушів «Любецького синодика» записаний рід хорунжого полкової артилерії Якова Шихуцького: «Родъ пна хоружого артилеріи полковой Черниговской, Якова Николаева сына Шихуцкого. 1760, февраля; 28.

Живыхъ.

Якова Марію Ирину

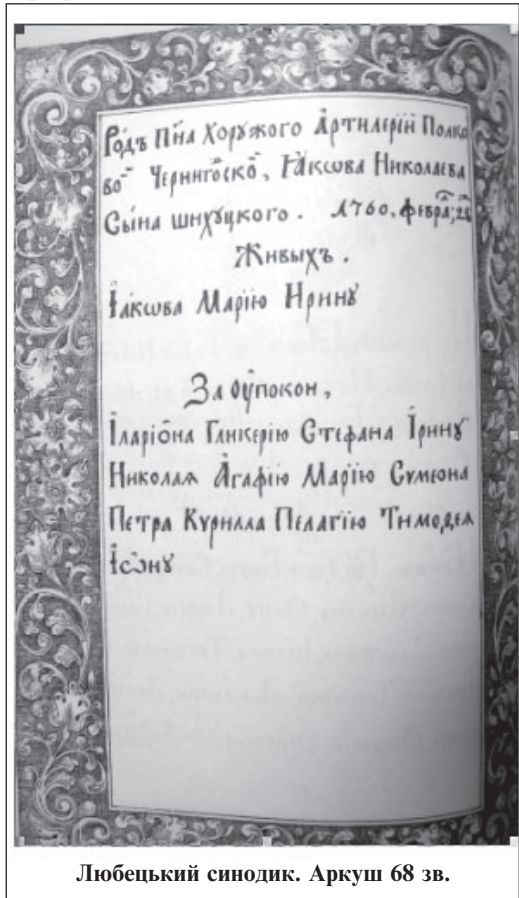
За оупокой,

Іларіона, Гликерію, Стефана, Ирину, Миколая, Агафію, Марію, Симона, Петра, Кирилла, Пелагію, Тимофея, Іону».¹

Шихуцькі - одна з типових для Чернігівщини козацько-старшинських родин середньої руки, яка мешкала на території Роїщенської (або Ройської, як її називали у давнину) сотні, в селі Петрушині². Походження її не з'ясоване. Очевидно, Шихуцькі - нащадки дрібної шляхти: чи то української, яка походить з Любецького староства,³ чи то польської.⁴ За документами відомі з 1669 року.⁵

Найбільший кар'єрний злет Шихуцьких припадає на другу половину XVII - першу половину XVIII століть, коли відразу декілька представників родини обіймали посаду роїщенського сотника. Однак у подальшому розвинути успіх Шихуцьким не судилося, та й на сотницькому уряді вони не витримали конкуренції з кланом Бакуринських. Отож Шихуцькі залишилися в історії як дрібна козацько-старшинська родина, котра зупинилася на підступах до верхніх прошарків козацької еліти.⁶

З огляду на викладене не дивно, що Шихуцьких обійшли увагою такі маститі дослідники генеалогії козацької старшини, як О. Лазаревський та В. Модзалевський. І до останнього часу єдиним відомим родоводом

Любецький синодик. Аркуш 68 зв.